

Harcsa István

Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”

Gondolatok Éber Márk: Megkülönböztetett különbségek
című művének főbb következtetéseiről kapcsán¹

A kritikai észrevételek megfogalmazásakor abból indultunk ki, hogy az ilyen páratlan vállalkozás esetében, amikor egyetlen problémakör kutatástörténetét dolgozza fel a szerző, a létrehozott új értéket leginkább két kérdés mentén célszerű megragadni:

1. Az alkalmazott szelekciós szempontok alapján milyen mértékben sikerült a témakör maradandó értékeit megragadni és megjeleníteni?

2. Az e maradandó értékek csokorba szedése során kialakuló összkep, tanulság vagy főbb következtetések révén milyen mértékben kaptunk árnyaltabb képet a témáról, jelen esetben a magyar társadalom tagolódásáról?

Az első kérdés valójában egy szubjektív „szuperrevíziót” igényelne szellemi szekundánsi szerepkörben, ami túlnő a vállalt feladaton, ezért a másodikat választottam, bizonyos kiegészítésekkel. A szubjektivitás természetesen ez esetben is megmaradt abban a tekintetben, hogy saját értelmezés szerint választottam ki azokat a kulcskérdéseket, amelyek alapján a szerző által vázolt összkepet görcső alá vettem.

Az írás címét a mű utolsó mondatából kölcsönöztem, amellyel nemcsak teljes mértékben egyet lehet érteni, hanem célszerű lenne, ha e „közérdekűnek” is tekinthető törekvésben a különböző kutatói közösségek együttműködnének. Igaz, hogy a szerzőtől meglehetősen eltérő premisszák alapján jutottam ugyanarra a következtetésre, nevezetesen, hogy *szükség* van „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép kialakítására”. Úgy vélem, hogy az eltérő gondolati ívek ütköztetésére jó alkalmat kínál a Fényes Elek Társadalomstatisztikai Egyesület (FETE) és az MSZT Társadalomstatisztikai szakosztálya, valamint a *Replika* Szerkesztősége által szervezett műhelyvita.

A reflexió tehát nem a mű egészére irányul, amelynek értékeit már sokan méltatták – és ehhez jelen írás szerzője is csatlakozik –, hiszen egyedülálló módon mutatja be a „magyar társadalom” tagolódásának kutatástörténetét. Külön méltánylandó, hogy Éber Márk mindent a hazai társadalomkutatás kritikai újragondolásának a szándékával valósította meg.

¹ Előzetes korreferátum a szerző műve kapcsán szervezett műhelyvitára, amelyre 2015 májusában került sor.

A témakör méltatlan helye a szociológián belül

Úgy véljük, hogy egy olyan jelentőségű témakört, mint a magyar társadalom tagolódása, nem lehet egy vagy néhány kutató relatíve izolált keretek közötti munkásságára építeni. Ezek – a témakör komplexitása miatt – szükségszerűen parciális jellegűek lehetnek, ennek következtében azt lehet mondani, hogy a témakör gondozása méltatlan helyzetbe került. Volt olyan időszak – és itt elsősorban a 70-es évek vége, 80-as évek első felére gondolunk –, amikor az MTA koordinálása mellett országos kiemelésű kutatási főirány keretében folytak a koncepcionális alapokon kidolgozott munkálatok.

Célszerű lenne a korábbi tudományszervezési tapasztalatok tanulságait felhasználva elindítani egy koncentráltabb keretek közötti témagondozást, amely az intézményes műhelyközi kapcsolatok rendszerében megteremthetné részben az interdiszciplináris megközelítés alkalmazását, részben pedig megfelelő koncepcionális alapokra helyezné a jelenlegi szétszórt kutatásokat.

A témakör jelentősége messze túlnő a tudományos kereteken, hiszen a társadalompolitikai döntés-előkészítés is az alapvetően szétszórtan és ad hoc módon keletkező, egymással nem igazán harmonizált kutatási eredményekre tud támaszkodni, ami a döntések hatékonyságát eleve kétségessé teszi. Továbbá a megfelelő ismeretek hiánya miatt a nemzeti önismeret is szükségszerűen csak hézagos lehet.

Ismeretelméleti alapvetések

Fontosnak éreztem a szerző azon alapvetését, mely szerint

A hogyan tagolódik a magyar társadalom? kérdésre adható válasz ... egyszerre függ (1) a megismerendő tárgy tagoltságától, (2) a különböző helyzetű megismerők (szakmai) szocializációjától, (3) megismerési érdeklődésüktől és az általuk választott megismerési eljárásoktól, valamint (4) mind a tárgy, mind a megismerő folyamatos történeti formálódásától (Éber 2012: 9).

Ehhez csupán a 2. és 3. pont kapcsán tennék bizonyos kiegészítéseket, nevezetesen annyit, hogy a megismerő szakmai szocializációját, érdeklődését és az általa választott megismerési eljárást egyaránt *meghatározza a megismerő által választott értékrend, amelyen keresztül látja és látatja vizsgálatának tárgyát.*

Ez az alapvetés lehetőséget ad arra, hogy a szerző által hangsúlyozott „ismeretelméleti problémákat” is érintsük. E tekintetben meghatározó a megfigyelő világképe, amely viszont ezzel többé-kevésbé konzekvens értékrenddel párosul. Ez az értékrend bizonyos fokig iránytűként vezeti a megismerőt, és ha a megismerés elméleti-módszertani, valamint empirikus alapjai konzisztens módon állnak össze, akkor az adott nézőpont/értékrend szempontjából releváns képet kapunk – jelen esetben a megfigyelőnek a magyar társadalomról készített elemzéséről.

Ám miután az erősödő értékpluralizmus korát éljük, ezért az egyes megfigyelők többféle értékrend mentén közeledhetnek a társadalom tagolódásának a megértéséhez. Ebből az is következik, hogy *egymás mellett többféle tagolódási kép is élhet, és mindegyik a maga módján releváns lehet.*

Eme alapvetés mentén többféle következtetésre lehet jutni:

1. Egyfajta értékkaosz érzésétől vezetettve azt lehet mondani, hogy ha a vizsgálat tárgyának megismerése valóban ennyire értékfüggő, akkor a sokféle valóságban nem lehet eligazodni, miután minden relatív.

2. Nincs egyedüli „boldogító” értékrend, hanem azok valamiféle együttélése mellett alakul ki egyfajta értékklomglomerátum, amelyen belül az egyes értékrendek részben kiegészítik egymást, részben versenyben vannak egymással. Idő- és helyszíntől függő, hogy mely értékek kerülnek időnként domináns vagy alárendelt szerepbe. Kialakulásukat és változásukat a lehetőségek és a kényszerek mindenkori összjátéka határozza meg, következképpen az értékek zöme meglehetősen „evilági”, tehát nem valamiféle abszolútumtól „kapjuk kölcsön”. A fentieket is figyelembe véve *inkább dinamikus kategóriáknak kell tekintenünk az értékeket is, ellenkező esetben megértésük megnehezül, és a társadalom formálásában betöltött szerepüket is csak erős korlátok mellett tudjuk értelmezni. A fentiekben megfogalmazott kifejtés bizonyos fokú alátámasztására a szerzőt idézzük:*

A társadalmi látásviszonyok romlása azonban nem csak a társadalmi makrocsoportok kontúrjainak elmosódását jelenti (...). E folyamat alapjaiban kérdőjelezi meg a nemzetállami keretekben értelmezett társadalmak képzetének fenntarthatóságát. Feltűnő ugyanakkor számos „újabb”, diagnosztikus céllal megfogalmazott társadalomfogalom megjelenése: az „ipari”, a „modern”, a „hiány-” és a „munkatársadalom” nyomán egyaránt olvashatunk „posztindusztriális”, „késő” és „posztmodern”, „bőség-”, „tudás(alapú)”, „hálózati”, „információs”, „kockázat-”, „multiopciós” és „élménytársadalomról”. E lehetséges jelzők természetesen nem egy nemzetállami keretben értelmezett társadalmat, hanem egy történeti *fázist*, társadalomtörténeti *fejleményt* jellemeznek – egyúttal a lehetséges diagnózisok *pluralitására* is felhívják a figyelmet.

A kérdésre, hogy hogyan élhet egymás mellett ennyi, egymással sokszor össze nem egyeztethető diagnózis, Niklas Luhmann a modern társadalom – a korábban tapasztaltakhoz képest páratlan – komplexitására utalva ad választ. Szerinte a modern világtársadalom valamennyi diagnózist megengedi, miközben egyik sem nyújt kimerítő képet róla (...). A luhmanni elmélet *egyetlen koherens társadalomdiagnózis híján* „üresnek” is tűnhet. Amint azt Némedi Dénes megfogalmazza: „Niklas Luhmann programja [...] egyetemes, a társadalmi világ egészét átfogó akar lenni, ezért sokszor azt a benyomást kelti, hogy nem más, mint fogalmi séma” (Éber 2012: 267, 267: 75. lábjegyzet).

Ha a társadalmi tagolódás kapcsán kicseréljük Luhmann diagnózisfogalmát az általunk használt „megközelítésmódokra”, akkor mindkét esetben az a következtetés adódik, hogy többféle világkép élhet egymás mellett. Továbbá a fenti gondolatmenet alapján a koherenciát alapvetően nem a különböző megközelítésmódok között találjuk meg, hanem inkább az egyes megközelítésmódokon belül, tehát ott kérjük számon. Természetesen a többféle rendezőelv közötti koherenciát is lehet keresni, mint ahogy azt a kaoszelmélet teszi.

Úgy véljük, hogy a „*társadalmi látásviszonyok romlását*” is alapvetően társadalomtörténeti összefüggésekben célszerű vizsgálni. Ebben a perspektívában a „romlás” inkább változást jelent, és ha a minősítést is akarjuk hangsúlyozni, akkor inkább az összetettebb jelző tűnik a leginkább semlegesnek.

A „*látásviszonyok romlásához*” azonban nem csak a társadalomformáló mechanizmusok időnkénti gyorsabb és egyidejű változása járul hozzá, hanem szubjektív oldalról maga, a *pusztán elméleti alapokon működő társadalomtudományos gondolkodás is*. Mire gondolunk? Először arra a szerző által is említett számtalan társadalomfogalom megjelenésére, amelyek

jelentős része mögött nem áll konzisztens módszertani és empirikus alap. (Erre a későbbiekben majd példát is hozunk.)

A kockázattal, az élménnyel stb. fémjelzett társadalommagyarázatok többnyire egy vagy néhány komponens rövidebb-hosszabb ideig történő felerősödéseként, arra való elméleti reagálásként jöttek létre, ami jó dolog, mert mindez a szociológiai elmélet dinamizmusát, fejlődőképességét bizonyítja. Sőt az éppen aktuális, kiemelkedő jelentőségű komponens „kinagyításával”, a figyelem rájuk terelésével komoly szerepük van abban, hogy a társadalomformálódás dinamizmusára vonatkozóan szinte „naprakész” ismereteink legyenek. Ám eközben ne feledkezzünk meg arról, hogy e divatos elméletek eredményeinek a hasznosítása és befogadása mellett mégiscsak a társadalom adott időszakban való tagozódásáról akarunk – hosszabb idősakra is – érvényes következtetéseket levonni. Nem lehet rossz néven venni ezen elméletektől azt sem, hogy az általánosság igényével lépnek fel. (Ennek kidomborítására a társadalom jelzöt rakják jelzőik mellé.)

Ám etimológiai vitába sem érdemes bonyolódni ezen általános érvényűsége törekvő elméletekkel: nevezetesen nem célszerű a velük való vitát arra kihelyezni, hogy az éppen aktuális, általuk képviselt elméleti megközelítés lefedi-e a sokkomponensű társadalmi tagolódást, hiszen az adott megközelítés szempontjából ez akár igaz is lehet. Azzal önmagában nincs semmi gond, ha egyesek a fülével, mások az ormányával kívánják az elefántot leginkább jellemezni. A probléma akkor jelentkezhet, ha a kiragadott jellemzőkkel kívánják megmagyarázni az elefánt működési mechanizmusát.

A társadalmi tagolódás megközelítésmódjáról

Ha tömören és sarkosan fogalmazunk, akkor a szerző a társadalmi tagolódással összefüggő következtetéseinek jelentős részét az elitek, ezen belül is elsősorban a politikai elit mindenkori szerepével kapcsolatosan, valamint a geopolitikai és világgazdasági folyamatok nézőpontjából fogalmazta meg. Ennek következtében a strukturális mozgásokat is alapvetően az elitek lehetséges reagálása és működése alapján értelmezi. Kétségtelen, hogy a fenti dimenziók meghatározóak, azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy a társadalmi tagolódást formáló mechanizmusok köre ezen messze túlnő. Ennek megfelelően a szerző művét is elsősorban az általa választott dimenzióon belül értékeljük.

Társadalomtörténeti szempontok

1. *Megkésettség.* Nagyon helyes, ám félbemaradt gondolatot indít el a szerző, amikor társadalomtörténeti összefüggésekbe beágyazva kifejti, hogy „A tőkefelhalmozás, a társadalom- és gazdaságfejlődés centrumtérsegeitől való térbeli távolságot tévesen időbeni távolságként fogjuk fel, mintha térségünk pusztán „megkésett” vagy „elmaradott” lenne” (Éber 2012: 259). Hiányzik azonban annak kifejtése, hogy a fenti premissza mellett *még mit kellene figyelembe venni ahhoz, hogy valós képet kapjunk a társadalmi tagozódás történeti gyökereiről.*

A félbemaradt gondolat kapcsán csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy hasonlóan téves kiindulás lenne, ha tagadnánk az időbeni lemaradás tényét. A hazai társadalomtörténet meglehetősen jól dokumentálta, hogy a honalapítás óta – több hullámban – számottevő

kísérletek történtek a nyugati modell bizonyos elemeinek adaptálására. A megkétszeges képzelet tehát nem alaptalan, más kérdés, hogy mekkora a valóságalapja.

2. *Kettős beágyazottság.* Ugyancsak fontos az az alapvetés, amelyet a szerző Böröcz József kutatásaira alapozva fogalmaz meg. Nevezetesen, az államszocialista kísérlet után a kelet-közép-európai országokra a kettős kötődés és ez ebből fakadó kettős függőség volt a jellemző: egyfelől a kapitalista világgazdaságtól, másfelől az államszocialista birodalom központjától való függőség. A kettős függőség azonban nemcsak az államszocializmus időszakára volt jellemző, hanem időszakonként – változó vehemenciával – a korábbi történelmi korszakokra is. Már-már útfüggő működésmódnak is tekinthető e kettős beágyazódás, amely a hatalmi központoktól viszonylag távolabb eső térségek esetében nem kizárt jelenség. Ebből fakad a „kompország” találó kifejezése is. A hatalmi elit működésmódja szempontjából úgy is fogalmazhatunk, hogy a kelet-közép-európai országokban, és ezen belül hazánkban tetten érhető a történelmi kontinuitás.

Ebből a nézőpontból már érthetőbbnek tűnik a Nyugathoz képesti megkétszeges tézisének felemás alapja. Csak a kettős beágyazódás premodern időkig visszanyúló „tradíciójának” figyelembevételével lehet kellően megérteni az államszocialista időszakra jellemző állapotot. A kettős beágyazottságból való sikeres „kilépésre” csak egyetlen példa, a „finlandization” hozható, amely érthetően új alapokra helyezte a finn társadalmi tagolódás formálódását.² (E példát ezért „geopolitikai kakukktójásnak” is tekinthetjük, amely tehát a főirányon kívül esik.) E példa kapcsán elgondolkodtató, hogy a „lemaradás” behozása alapvetően miért csak a finn társadalomban vált valósággá, amely az Urho Kekkonen nevéhez fűződő korszakban teljessé vált ki. Ezért ennek talán *egyik legfőbb tanulsága az, hogy – a geopolitikai okok miatt kettős függésben levő országok – politikai elitjének mozgásterét meglehetősen korlátozott, és az már más kérdés, hogy ezt a mozgásteret mennyire képesek kihasználni.*

Miért fontos a fentieket hangsúlyozni? Elsősorban azért, mert az elitek, ezen belül is a politikai elit tevékenységének, habitusának kritikai értékelésekor – a lehetőség szerint – külön kell választani azokat az elemeket, amelyeket a lehetséges mozgásteren belül feltétlenül számon lehet kérni, azoktól, amelyeket többnyire nem. *A számonkérhetőség tehát alapvetően a lehetséges mozgásterre korlátozódik.* Más kérdés, hogy adott esetben lehetnek morális megfontolások is, amikor az elit része úgy érzi, hogy megpróbál a mozgásterén kívüli lehetőségekkel is élni, mint például 1956-ban Nagy Imre. Ám az ilyen helyzetek objektív elemei és szubjektív komponensei ritkán „illenek össze”.

3. *A kettős függőségből átmenet a „hármamba”.* A kettős függőség a korábbi évtizedekhez képest összetettebb képet mutat, ami jelentős részben a globalizációs folyamatokkal hozható összefüggésbe. Jelenleg *a nemzetközi tőke és értékláncok szinte „harmadik erőközpontként” lépnek fel,* hatolnak be a nemzetgazdaságokba, és olyan mozgásfolyamatokat indukálnak, amelyek csak részben értelmezhetők a kettős függés rendszerében. Itt elsősorban a migrációs

---

2 A „finlandization” egy olyan kompromisszumos modus vivendi hozott létre a Szovjetunió és Finnország között, amelyben a finnek szabad teret biztosítottak a Finn Kommunista Pártnak, tudomásul vették annak szovjet támogatását, gazdasági együttműködést írtak alá a Szovjetunióval, cserében megőrizhették teljes függetlenségüket és gazdasági együttműködést folytathattak a nyugati országokkal. E paktum révén teljesen új fejlődési pályára lépett a finn gazdaság és társadalom. Ezt kellően alátámasztják a finn–magyar összehasonlítások, amelyekből – többek között – kiderült, hogy míg a 20. század elején a finn társadalom jóval rurálisabb, és ebből adódóan elmaradottabb volt, mint a magyar, a későbbiekben – a nyugatias modernizáció térhódításával – a helyzet teljes mértékben megváltozott (Andora, Harcsa és Alestalo 1987; Adamzuk, Andorka, Harcsa és Niemi 1986).

folyamatokra (külsőre és belsőre egyaránt), valamint a munkahely-teremtési és „-rombolási” tevékenységekre gondolunk, amelyek jelentős befolyással vannak az adott ország társadalmi tagolódási folyamataira.

A hagyományos kettős függőségből is párhuzamosan fakadnak integrációs, illetve dezintegrációs hatások és következmények, azonban a „harmadik erőközpont” e tekintetben számottevő sajátosságokkal rendelkezik, illetve sajátos hatásokat generál. Mindez elsősorban működési logikáján alapul, amely alapvetően az általa „manipulált” piaci törvények érvényesítését jelenti. A nemzetközi tőke és értékláncok alapvető jellemzője, hogy flexibilisebbek a többi erőközpontnál, következésképpen – a hagyományos függő viszonyokhoz képest – sokkal látványosabban tudnak felvirágoztatni, majd magára hagyni egy-egy térséget, így jóval hektikusabb hatásokat generálnak. Mindez a korábbiaknál drasztikusabb mértékben határozhatja meg az érintett térségekben élők anyagi-egzisztenciális, így végső soron társadalmi helyzetét.

4. A külső függés következményének elitekre leszűkített értelmezése érzékelhető a szerző azon megfogalmazásában, mely szerint „sem az »uralkodó bürokratikus rend«, sem a hatvanas, sem később a nyolcvanas évek »új elitje«, a »késő kádári technokrácia« strukturális pozíciója nem érthető meg kizárólag endogén tényezőkből...” (Éber 2012: 263). Vélelmezhető ugyanis, hogy a külső hatás ugyan az elitek szintjén a legerőteljesebb, de ez a hatás nem áll meg az eliteknél, hanem többé-kevésbé lehatol a társadalom alsóbb rétegei felé is. Az elitek ugyanis – részben, mint mintaadók – jelentősen befolyásolhatják a társadalom többi csoportjában dominánsan megjelenő habitusokat, értékrendet, következésképpen az ebből fakadó megélhetési stratégiákat is. A külső függés azonban direkter formában is befolyásolhatja a társadalom többi rétegének a helyzetét. Elég e tekintetben csupán a 70-es évek derekától a 80-as évek végéig tündöklő magyar mezőgazdasági „csodára” gondolnunk. E korszak haszonélvezői – jelentős mértékben a keleti piacok kedvező lehetőségei miatt – leginkább a mezőgazdasági termelésben érintettek köréből kerültek ki, beleértve a mezőgazdasági kistermelőket is, akiknek elterjedtsége ez időben szinte „rétegfüggetlen” volt. Amint a külső függés ingája a nyugati kapitalizmus irányába lendült, e rétegek előnyei – másokéival együtt – eltűntek.

A fentiek alapján tehát az alábbi következtetések adódnak:

1. A kettős függés nem új jelenség a magyar társadalomtörténetben, ezért inkább az adott korszakban megjelenő sajátosságok kimutatása az alapvető cél.

2. A kettős függés befolyásoló hatása nem korlátozódik az elitekre.

3. Az elitek szerezére vonatkozó diagnózis nem igazán hazai sajátosság, hanem többnyire jellemző mindazokra a kelet-közép-európai államokra, amelyek a geopolitikai adottságok miatt kitéttek a fentiekben értelmezett kettős függőségnek.

Végül érdemes azt is megemlíteni, hogy a kettős függőség nyomai ma is jelen vannak, és maradnak is a belátható jövőben, annak minden következményével együtt; mindezek figyelembevétele nélkül a mai folyamatokat sem lehet kellően megérteni.

Osztályokon innen avagy túl?

A címet egy korábbi írásomból (Harcza 2007) vettem kölcsön, amely Ulrich Beck (2003 [1986]) 80-as évek második felében megfogalmazott társadalomelméletének az osztá-

lyok eltűnésével kapcsolatos tézisére reflektált. E művében a társadalomfejlődést illetően úgy fogalmazott, hogy az „túl [van] az osztályon és renden”.

E gondolat kapcsán – Beck megfogalmazásában – a szerző a következőt emeli ki: „A valóság búcsút mondott az össztársadalmi rétegződési modellekben gondolkodó egyenlőtlenségkutatásnak” (Beck 1997 [1983]: 425). Továbbá felhívja a figyelmet a Beck által megfigyelt paradox folyamatra, mely szerint „viszonylag állandóak maradnak a társadalmi egyenlőtlenség(ek) elosztási viszonyai, miközben az emberek életfeltételei egy időben drasztikus mértékben megváltoznak” (i. m. 420).

A szerző – Éber Márk – nem igazán fűz e tézishez kommentárt, ezért nem lehet tudni, hogy azonosul-e vele vagy sem. Ez pedig fontos lenne annak érdekében, hogy képet kapjunk a szerző – eme alapvető kérdésben való – elméleti alapállásáról. A magunk részéről fontosnak tartjuk, hogy Beck milyen módszertani és empirikus alapok birtokában fogalmazta meg ezt a kitétel. Ennek megfejtéséhez magát Becket idézzük: „Az itt következő fejtegetések az empirikus társadalomkutatás szabályainak a szemszögéből nem tekinthetők reprezentatív-
nak. ... Ennyiben könyvem empirikus irányultságú projektív társadalomelmélet – módszertani biztosítékok nélkül” (2003 [1986]: 12).

Nos, Beck eme megszorítása alapján felmerül a kérdés, hogy a szerző projekcióját utólag lehet-e vajon igazolni? Úgy véljük, hogy az ilyen és ehhez hasonló nagy hatású elméleti tézisek empirikus alapon történő kritikai értékelése nélkül nehezen lehet továbbhaladni a társadalmi tagolódás megértése felé.

Úgy véljük azonban, hogy nemcsak az empirikus alátámasztás hiányáról van szó, hanem az egy adott világlátás elméleti leképeződéséből fakadó korlátok is behatárolják a társadalomtörténeti értelmezhetőséget. Beck és sok más teoretikus – a társadalom tagolódását illetően – szinte kizárólagos magyarázó erőt tulajdonít a hierarchikus struktúráknak, és elhanyagolja a horizontális jellegűeket. Eme megközelítésből egyenesen következik, hogy az „össztársadalmi rétegződési modell” ab ovo hierarchikus, ami már meg is alapozza a vizsgálódás fő irányát, nevezetesen azt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek bemutatásával lényegében megragadhatjuk a társadalom lényegi tagolódását.

Kétségtelen tény, hogy a hierarchikus szerkezetnek az egyenlőtlenség az ikerpárja, és ennek vizsgálata – a társadalmi tagolódást illetően – szükséges, de nem elégséges feltétel. Sőt az ikerfogalom együttállását tekintve is bekövetkezhetnek olyan dinamikus változások, amikor a hierarchikus szerkezet bizonyos dimenzióiban változatlanok maradnak az egyenlőtlenségek, netalán még mérséklődés is megfigyelhető. Értékfüggő, hogy a megfigyelő miként minősíti e változásokat. Így például ha a Beck számára fontos dimenziókban változatlanok az egyenlőtlenségek, ez még nem jelenti azt, hogy a számára kevésbé fontos dimenziókban ne növekedne az egyenlőtlenség. *Az értelmezésben az okozza a legnagyobb problémát, hogy a társadalmi egyenlőtlenség sokdimenziós jelenség, és értékfüggő, hogy azok összhatását milyen módszertani eljárások alapján próbáljuk megjeleníteni.* Ebből adódóan meglehetősen szubjektív lehet, hogy miként minősítjük az „összegyenlőtlenséget”.

Talán egy hazai példával illusztrálható, hogy a fenti elméleti fejtegetések mentén milyen gyakorlati esetek következhetnek be. Ismert, hogy a múlt század 70-es éveiben nemcsak közeledett egymáshoz a munkás és a paraszti (városi és falusi) rétegek egymáshoz viszonyított jövedelemi helyzete, hanem a mezőgazdasági kistermelésben érdekelt rétegeké egyre inkább meghaladta a városi munkásságét. (Tanulságos lenne e történet politikai, gazdasági

és társadalmi csattanóinak a bemutatása.) Ebben a korszakban meglehetősen komoly szociológiai-társadalomstatisztikai erőfeszítéseket igényelt annak igazolása, hogy a jövedelmi dimenzióban megbillenő „társadalmi egyensúly” nem tűnt el, csak átalakult.³ Nevezetesen az történt, hogy a növekvő jövedelmű rétegek nagyon komoly túlmunkával, tehát az önkizsákmányolás fokozása révén érték el kedvezőbb helyzetüket. Az „összhatást” kifejező számítások azt igazolták, hogy a jövedelmileg nyertes rétegek esetében az egy munkaóra jutó jövedelem továbbra is elmaradt a városi munkásság körében megfigyelt értéktől. Az történt tehát, hogy a korábban domináns egyenlőtlenség az egyik dimenzióból átkerült egy másikba, a jövedelmiből az életmódba.

E példával csupán az alapvetően hierarchikus szerkezetben gondolkodó teoretikusok „háza előtt sepregettünk”, tehát csak azokról a minőségi jellegű dimenziókról beszéltünk, amelyek így vagy úgy, de társadalmi egyenlőtlenségek forrását képezhetik. Ezek mellett – mint említettük – léteznek olyan minőségi jellegű dimenziók is, amelyek horizontálisan tagolják a társadalmat, ily módon ezt a típusú tagolódást nem lehet leírni az egyenlőtlenségek mentén. Ezek zömében az életmód, a kapcsolati erőforrások, az etnikai kulturális másság stb. dimenziókban jelennek meg, amelyek figyelmen kívül hagyása meglehetősen sematikusá teszi a társadalom tagolódásáról adott képet.

Visszatérve az osztályok elhalásának téziséhez, elmondható, hogy ez esetben olyan sokkomponensű történelmi folyamatról van szó, amelyben az egyes összetevők jelentősége, egymáshoz való viszonya időről időre változhat. A szociológia egyik fontos feladata éppen az, hogy a társadalmi tagozódás komponenseiben végbemenő változásokat – az azokat mozgató mechanizmusokkal együtt – összhatásukban figyelje és értékelje.

Az osztályfogalom „rendezetlen” használata

A félreértések elkerülése végett az osztályfogalom „rendezetlen” használatát nem a szerzőnek, hanem elsősorban azoknak címezzük, akik a társadalmi tagolódást többnyire elméleti alapállásból vizsgálják, a szerző érthetően a kialakult konszenzusos értelmezés alapján használta a fogalmat.

Az empirikus alapon kutakodó szempontjából az osztályok és maga az osztály fogalma is alapvetően történelmi képződmény. Sőt, ha visszatérünk az ismeretelméleti eszmefuttatásra, azt kell mondanunk, hogy a társadalom tagolódásával kapcsolatosan szinte minden fogalom történelmi képződmény, annak minden következményével együtt.

Jelenlegi osztályfogalmunk a modern piaci viszonyokkal párhuzamosan alakult ki, ám ez nem jelenti azt, hogy például a korai polgárosodás társadalmi tagolódását le lehetne írni kizárólag az osztály fogalma alapján. Miért? Egyszerűen azért, mert az adott kor tagolódása többféle rendezőelv alapján formálódott, és ilyen viszonyok között érthetően *csak többféle rendezőelv használata alapján lehet releváns módon megragadni a tagolódás jellemzőit*. Ez azt is jelenti, hogy a kellően árnyalt társadalomképeket is csak a többféle rendezőelv párhuzamos figyelembevétele mellett lehet megrajzolni. Fontos megemlíteni, hogy a társadalomkép és a rendezőelvek olyan szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hogy külön-külön nehéz őket értelmezni. Együttes kezelésük alapján lehet csak kifejteni, hogy „miről is beszélünk”.

---

³ E történet csattanóit részletesebben is bemutatom „A szociológia oldalvezein” címmel készített írásomban, mely megjelenés előtt áll.

Mi következik ebből? Többek között az, hogy az „osztályosodás” és az osztály fogalmának használatakor első lépésben *relatíve külön kell kezelniünk a formáció általános jellegű rendezőelveinek domináns (aktuális) együttállását⁴ és ezen belül a domináns uralmi viszonyokat,*⁵ mert a kétféle dominancia együttállása az adott formáció életútja során változó: kezdetben viszonylag lazább, majd a formáció érettebb szakaszában egyre inkább konzisztens módon viselkednek, és a minőségi változások előrehaladtával (amely jelenthet hanyatlást, de „revitalizálódást” is újabb „támogató” rendezőelvek belépésével)⁶ ismét lazábbá válhat a kapcsolat. Ennek a gondolatnak a kifejtése is bővebb kereteket igényelne, ezért ennek lényegét most csak az empirikus alapok felől próbáljuk meg érzékeltetni.

Már történt utalás arra, hogy a korai polgárosodás időszaka nem írható le a klasszikus osztályviszonyokra érvényes kategóriákkal. Az empiria területén mindez azt jelenti, hogy az akkori társadalmi tagolódást csak „vegyes” fogalmak alapján lehet felvázolni, amelyben egyes népességcsoportokat a rendies, másokat a kapitalizmusra jellemző rendezőelvek alapján lehet a társadalmi hierarchiába statisztikailag besorolni. Ennek statisztikai ábrázolása, megjelenítési formája többféle lehet, de leginkább két megoldás kínálkozik:

1. Egyszerre (egyetlen statisztikai táblázatba sűrítve) próbáljuk – *vegyes fogalmi rendszer alkalmazásával* – megjeleníteni a teljes népességet.

2. *Lépésenként csak az egyik rendezőelvet alkalmazzuk*, például a rendiest, aztán felsoroljuk a különböző rendeket, majd mellérakjuk az azokhoz tartozók becsült népességszámát. Ezt követően a táblázatban feltüntetjük a rendies keretek közé nem illeszthető népességcsoportokat, és azok becsült létszámát. Ugyanezt az eljárást elvégezhetjük az osztályalapú rendezőelv alapján is.

Ugyanennek az eljárásnak a módosított változatát alkalmazhatjuk a késő kapitalista korszakra is, amelyben – ugyancsak a többes rendezőelv alkalmazásával és az ebből fakadó „kettős hatalmi konstelláció” leképezésével – egyetlen táblázatba is besorolhatjuk a különböző népességcsoportokat, de alkalmazható a másik eljárás is.

Kérdés, a jelen korra vonatkozóan mit értünk „módosított változat alkalmazásán”? Leegyszerűsítve a többes rendezőelvet kettőre, nevezetesen a tőkeviszonyokból, illetve a munkaerő-piaci pozícióból fakadó rendezőelvre, a különböző népességcsoportokat a megfelelő ismérvek alapján kell besorolni. *A fenti módosításhoz azonban „új szakmai konszenzus” kialakítására van szükség, tekintve, hogy a hagyományos paradigma szerint a tőkeviszonyok uralják a munkaerőpiacot is, következésképpen azt nem lehet, még relatíve se, önálló rendezőelvként kezelni.*

Az új szakmai konszenzus kialakításával kapcsolatos elméleti-módszertani és empirikus feladat koncepciójának a kidolgozása, majd kivitelezése egy önálló kutatás tárgyát képezi. Ezért a könnyebb érthetőség kedvéért a mai társadalomstatisztikai-szociológiai gyakorlatban használt megoldásokra térünk ki. Ehhez a hazai társadalomstatisztikai gyakorlatban

---

4 Így például a korai polgárosodást követő időszakban, amikor már a piaci viszonyok egyre inkább dominánssá váltak – tehát az általános rendezőelvek szintjén azok domináns helyzetbe kerültek, ám az uralmi viszonyokban ez még nem tükröződött teljes mértékben, mert meggyengült formában a „főhatalom” továbbra is a rendi rendezőelveket követve működött –, egészében véve egyfajta „kettős” hatalmi konstelláció alakult ki.

5 A kapitalizmus esetében az általános jellegű rendezőelvek közé soroljuk a piaci viszonyokat, amelyek közül kiemeljük az uralmi viszonyokat, mint „primus inter pares”-t. Ez utóbbi meghatározó szerepe, dominanciája jelentősen függ a többi rendezőelv mindenkori együttállásától.

6 Releváns példaként hozható erre a kapitalizmus időnkénti „tündöklése és bukása”, ami egyszerre mutatja a formáció törékenységét és revitalizálódási képességét.

használt korábbi, vagy az utóbbi időszakban használt EGP-modell magyarított változatát vesszük alapul.

Ez utóbbi egyébként nem igazán vált általánossá, részben azért, mert az alap gondolat nem a hazai adottságokra épült, részben azért is, mert a munkaerő-piaci rendezőelv dominanciájára épülő tagozódást „kikezdték” az újonnan megjelenő, különféle elméleti konstrukciók, amelyek a „társadalmi” jelző odaillesztésével a társadalom tagolódásának újabb paradigmáit próbálták megfogalmazni. Ez utóbbi esetében ugyanarra gondolunk, mint Éber Márk, tehát az olyan „diagnosztikus céllal megfogalmazott társadalomfogalmak megjelenésére”, mint „ipari”, „modern”, „posztmodern”, „tudás(alapú)”, „hálózati”, „információs”, „kockázat-”, „multiopciós”, élménytársadalom stb.

E diagnózisok nem voltak alaptalanok, következésképpen valóságosan is kikezdték a munkaerő-piaci rendezőelv dominanciájára épülő tagozódást. A korábbi hazai és a *magyarított EGP-sémának közös jellemzője, hogy a tőkeviszonyokból, illetve a munkaerő-piaci pozícióból fakadó rendezőelvet egyetlen sémában igyekezett megjeleníteni, és azt vagy a hazai társadalom rétegtagozódásának, vagy osztály- és rétegtagozódásának tekintette.*

Szakmai konszenzus kérdése e helyzet értelmezése, valamint a „hogyan tovább” kérdése, amelynek lehetséges opciói a következők:

„A” opció: abból indulunk ki, hogy a társadalmi tagolódás sokdimenziós jelenség, amelyen belül az osztály- és rétegtagozódás csak az egyik, bár domináns dimenzióegyüttes. Ennek értelmében:

1. továbbra is elfogadjuk azt, hogy az osztály- és rétegtagozódás leírható a tőkeviszonyokból, illetve a munkaerő-piaci pozícióból fakadó rendezőelv alapján, valamint azt, hogy e dimenzióegyüttes szerepe domináns a társadalmi tagolódáson belül, ám emellett azt is kimondjuk, hogy ily módon a társadalmi tagolódásnak csak az egyik „arcát” mutatjuk be;

2. a további „arcok”, azaz a további tagolódást eredményező dimenziók párhuzamos bemutatásával igyekszünk teljesebb képet adni a sokdimenziós társadalmi tagoltságról. A további „arcoknak” lehet, sőt kell nevet adni annak érdekében, hogy egyértelmű legyen, miről van szó. (Ezen arcok jelentős részét a különböző jelzős társadalomelméletek próbálják kinyitva megjeleníteni.)

„B” opció: nem fogadjuk el, hogy az osztály- és rétegtagozódás domináns dimenzióegyüttes, hanem azt feltételezzük, hogy ennek magyarózereje hasonló, esetleg kevesebb, mint más tagolódási dimenzióké.

„C” opció: nem fogadjuk el, hogy az osztály- és rétegtagozódás a társadalmi tagolódásnak csak az egyik „arca”, hanem azt feltételezzük, hogy az osztály- és rétegtagozásba belesűrítendő valamennyi lényeges tagolódásformáló dimenzió, következésképpen e séma komplexen képes bemutatni a társadalmi tagolódást.

Az osztálykategóriák fogalmi dinamizálhatósága

Elmondható, hogy az egyes osztályok, rétegek, csoportok önmagukhoz és más rétegekhez viszonyítva is – időről időre – jelentős minőségi változásokon mennek keresztül, miközben a mennyiségi arányok is módosulnak. Új rétegek is megjelenhetnek, amelyek önmagukban is átalakíthatják azt a viszonyrendszert, amelyben korábban értelmezni lehetett ezeket a rétegeket. E ponton érdemes idézni Tovey-t és Share-t: „Az osztályok és rétegek változtatják meg a társadalmat, és a társadalom alakítja át az osztályokat és a rétegeket” (hivatkozás). Mit je-

lenthet ez a megállapítás? Leginkább azt, hogy egy olyan dinamikus alakzat, mint az osztály- és rétegstruktúra, egy dinamikus társadalmi térben folyamatosan formálódik, amelyben a társadalom, valamint az osztály- és rétegstruktúra kölcsönösen hatnak egymásra.

Ezek kapcsán elmondható, hogy az időnkét felmerülő társadalomértelmezések esetében a statikus és a dinamikus szemlélet egymásnak feszülésével állunk szemben. Konkrétan, a megközelítés szempontjait az is befolyásolhatja, hogy az adott jelenség vizsgálatakor milyen időhorizontot ragadunk meg. Például egy olyan jelenség esetében, amely 30–50 éves, vagy ennél is hosszabb perióduson belül mutatja meg teljes természetét, „kvázi statikusnak” bizonyulhat az 5–10 éves időtartamra vonatkozó megfigyelés és az erre alapozott következtetés. Az időhorizont megválasztása tehát meghatározza, hogy a társadalom mélyrétegeiből mennyi érvényes momentumot tudunk megragadni.

A dinamikus megközelítés másik jellemző vonása, hogy a hangsúlyt nem elsősorban a megfigyelt jelenségek minősítésére helyezi, hanem a jelenségek mögött – több rétegben – meghúzódó újratermelődési mechanizmusokra.

A fentiek kapcsán felmerül a társadalmi kategóriák, fogalmak tágításának, „dinamizálásának” kérdése. Azaz: vajon egy fogalom meddig képes követni a társadalmi folyamatok és jelenségek dinamizmusát?

A fent említett és az utóbbi évtizedekben felmerült új megközelítések feltehetően kevésbé tartják járhatónak az útkeresés ezen alternatíváját – mármint a fogalom dinamizálását –, inkább a meglévő paradigma meghaladásán fáradoznak, mint például Clark és Lipset, akik az életstílust a társadalom meghatározó strukturáló elemének tekintik, s ezzel mintegy a hetvenes évek stratifikációs modelljeit is érvényteleníteni kívánják. Nézetük szerint a társadalom rétegszerkezete fragmentálódott, mivel a meglévő meglehetősen széles életstílus-kínálatból mindenki kiválaszthatja a neki megfelelőt. Vitathatatlan az életstílus-kínálat bővülése révén fellépő fragmentálódás, azonban hosszabb időtávban ezt úgy is értelmezhetjük, mint a társadalmi dinamika következtében fellépő alakváltozást. Ám az egy-egy időszakban kialakult fragmentumok nem, vagy nem mindig kövülnek meg, tekintve, hogy a fragmentációt előidéző mechanizmusok mérséklődését vagy esetleg új fragmentáló mechanizmusok megjelenését követően újraszövődnek a tagozódás struktúrái.

Milyen akadályokba ütközik az „osztálystruktúra felismerése”?

A szerző a fejlett Nyugat társadalmainak nagycsoportszerkezetében „látszólag ellentétes hatású tendenciákat” érzékel, amelyet a következőkben fogalmaz meg:

A piaci logika fokozódó térnyerése egyszerre erősíti az osztályosodás folyamatát – Max Weber megjegyzése, miszerint „az osztályhelyzet végső fokon piaci helyzet”, mit sem veszített érvényességéből – miközben az osztálystruktúra felismerése jelentős akadályokba ütközik (Éber 2012: 268).

Alapvető kérdésként merül fel, hogy milyen akadályokba ütközik az „osztálystruktúra felismerése”?

Úgy véljük, hogy megfelelő módszertani és empirikus apparátus birtokában az osztályszerkezet mérhető és kimutatható. A nagyobb gondot inkább az elméleti alapok – mai viszonyokra vonatkoztatott – kidolgozatlansága jelenti. Vannak kísérletek, hogy önbesorolásos alapon próbálják mérni az osztálytagozódást, azonban úgy véljük, elméleti megalapozottságukat tekintve ezek a próbálkozások még – érthető módon – kiforratlanok.

A szerző nagyon fontos következtetéseket fogalmaz meg a társadalom tagolódásának átláthatósága kapcsán a következő szövegrészben:

A „magyar társadalom” osztálytagolódásának „láthatósága” korlátozott: az osztályok itt sem „önmagukért való” osztályok, határaik és kategorizálásuk javarészt kutatói konstrukciókon alapul; az erőforrás-megosztás (másképpen: a „tőkeviszonyok”), ill. a (munkaerő-)piaci pozíció mindazonáltal rendkívül releváns, „objektív” tényezők. A „magyar társadalom” tagolódásáról is elmondható, hogy elsősorban identitáscsoportjai „láthatók”. Olyan kulturális, fogyasztási, ill. életstíluscsoportok („miliók”, illetve „szubkultúrák”), etnikai és nemzeti, vallási, valamint politikai-ideológiai identitáscsoportok, amelyek szimbolikus határokkal, saját nyelvvel és praxissal különítik el, illetve tartják fenn magukat (Éber 2012: 270).

Tekintsünk most el attól, hogy a fenti következtetés szinte bármely társadalomra vonatkozóan megállja a helyét, és hogy inkább erre az általános tézisre alapozva kellene a nagyobb összefüggéseken belül kimutatni a magyar társadalom tagolódásának specifikumait. Ezért érdemi észrevételeink a következők:

1. A szerző által értelmezett kontextuson belül maradvá vegyük górcső alá az állítás első részét, mely szerint *a tőkeviszonyok, illetve a munkaerő-piaci pozíció az osztálytagolódás releváns (bár nehezen kimutatható) tényezői*. A tőkeviszonyok látszólag „tisztá” esetet képviselnek, mérésük, primer értelmezésük többé-kevésbé megoldható, ám más a helyzet annak szélesebb körű társadalmi tartalmával. Ez alatt azt értjük, hogy ha a tulajdonosi osztályhoz soroljuk az önfoglalkoztatók (kényszervállalkozók) nagy tömegét, valamint azokat az önállókat, akik a piaci lehetőségek függvényében egyszer önállóak, máskor pedig foglalkoztatottak, akkor igen komoly értelmezési korlátokba ütközünk. Nem beszélve az olyan, igencsak lényeges méretű szegmensről, melyben az állam a tulajdonos, így például a közszférában foglalkoztatottokról. Ezen rétegek esetében a klasszikus osztályfogalom értelmezhetetlen. *A tőkeviszony, mint integráló tényező, tehát a társadalom igen nagy hányadánál nem értelmezhető, ami nem jelenti azt, hogy ahol értelmezhető, ott ne lehetne használni. A munkaerő-piaci pozíció pedig „Janus-arcú”, adott esetben egyszerre mutatja fel mindkét arcát, következésképpen nehéz az egyetlen rendezőelv alapján való egyértelmű besorolásuk. Azért „Janus-arcú”, mert nézőpont kérdése, hogy a munkaerő-piaci pozíciót a társadalmi vagy a gazdasági integrációs tényezők sorába illesztjük*

2. A következtetés második része arról szól, hogy a tagolódásból csak az identitáscsoportokat lehet látni. Nézőpont kérdése, hogy „csak” identitáscsoportokat lássunk bennük, vagy többes integráltságuk okán másféle kötődéseket is igyekszünk figyelembe venni. A szerző gondolati íve alapján joggal adódik az általa megfogalmazott következtetés. Ha azonban a társadalomformáló mechanizmusok teljesebb körét is számba vesszük, akkor arra a következtetésre is juthatunk, hogy *az egyes csoportok fent leírt identifikálódását egyúttal a tagozódási szempontok pluralizálódásaként is minősíthetjük*.

Összegezve, a „vagy-vagy”-ok helyett az „is-is”-ek gondolatilag termékenyebb terepet nyújtanak a tagozódás bonyolultságának a megértéséhez.

A tagolódást illetően mi várható el a mindenkori politikai elitől?

Jogos, de a politikai elitek működés módjától idegen elvárást fogalmaz meg a szerző az alábbiakban:

A „magyar társadalom” osztálytagolódásának, valamint poszt-államszocialista, újkapitalista félperifériás helyzetének fel- és elismerésétől mind a (neo)liberális konszenzust magáévá tevő (azt sajátos posztkommunista beidegződéseivel színező) hazai álboldal, mind a nemzeti-keresztény-konzervatív színeket magára öltő hazai jobboldal ózdkodik. Amíg ez így marad, a „magyar társadalom” *egészének* felemelésére politikailag sem találhatják meg a választ (Éber 2012: 271).

Véleményünk szerint a politikai elit osztálytagozódás iránti politikai érdeklődése addig tart, ameddig abból hasznot tud húzni a maga számára. E tekintetben nem különb a nemzetközi tőkepiacoknál, hiszen azok is a működési logikájuk érvényesítése mentén ténykednek. A politikai elit számára pedig a hatalom megszerzése, majd működtetése az elsődleges cél. A hatalom alapvetően „önmagáért van”.

A politikai elitek nézőpontjából érdeemben nem igazán értelmezhetők az olyan kategóriák, mint poszt-államszocialista, újkapitalista félperifériás helyzet, ezeket bizonyos értelmiségi csoportok „szakmai konstrukciójának” tekintik, amellyel „átkiabálnak” a politikai elit zónájába. Szinte értelmiségi belügyként kezelik, és legfeljebb egy-egy retorikai szófordulat során érintik azokat, minden különösebb meggyőződés nélkül.

Mi áll a jóléti rendszerek felszámolása mögött? – Radikalizálódás versus fenntarthatóság

A szerző egyes elméletalkotók, ezen belül is elsősorban Bourdieu nyomán kitér a „tőkés rendszerek” utóbbi két-három évtizedben tapasztalható radikalizálódására, ami leginkább a „jóléti állam” felszámolását jelenti. Ez esetben is nézőpont kérdése, hogy miként minősítjük a folyamatot, de talán még ennél is fontosabb lenne a mozzatórugók elmélyült vizsgálata.

Úgy véljük, hogy a jóléti állam felszámolására irányuló törekvések mögött jelentős mértékben az európai fejlődési modellel kapcsolatos fenntarthatósági problémák húzódnak meg, konkrétan a jóléti állam működésével kapcsolatos anomáliák felerősödése. A reagálás érthető, hiszen a fenntarthatóság minden rendszer elsődleges követelménye.

Ebben a megközelítésben magára a jóléti államra úgy tekinthetünk, mint egy fejlődési modell megtestesítőjére, amely a piacgazdaság több évszázados „előtörténetén”, illetve annak tapasztalataiból okulva formálódott. A sorozatos válságokat pedig egyfajta „fenntarthatósági teszteként” is értelmezhetjük, melyek eredményeit hasznosítva jelenleg a jóléti állam a gazdasági növekedésre orientált fejlődési modell „csúcsát” jelenti. Ez a korábbi modellváltozatoktól sok tekintetben eltér, hiszen a gazdaság fenntarthatósága mellett egyre nagyobb figyelmet fordít a társadalom fenntarthatóságára, sőt korlátain belül a környezet fenntarthatósága is előtérbe kerül.

A jelenlegi piacgazdasági modell több mint fél évszázados tapasztalatait G. Esping-Andersen a következőkben foglalta össze:

A jelenlegi jóléti állami berendezkedés további életképessége egész Európában megkérdőjeleződik két okból. Az első egyszerűen az, hogy a kedvezőtlen demográfiai és pénzügyi körülmények között nehéz lesz megőrizni a status quót. A másik problémát az jelenti, hogy ugyanez a status quo egyre inkább elavultnak tűnik, és ellehetetleníti az előttünk álló nagy kihívások kezelését. A szociális védelem meglévő rendszerei inkább akadályozzák, mint segítik a foglalkoztatás növelését és a versenyképes-tudásintenzív gazdaság fejlődését (Esping-Andersen 2006 [2002]: 13).

Az utóbbi állítás erősen vitatható, alapvetően a „thatcheri” társadalompolitikai gondolkodásban gyökerezik, amely úgy vélte, hogy a „túlzottan kedvező” szociális védelem ellenérdekelte tesz bizonyos társadalmi csoportokat a munkavállalásban.

A kontinentális európai jóléti államok a „jólét munka nélkül” helyzet csapdájába kerültek, amelyből nehéz a szabadulás (Esping-Andersen 2006 [2002]: 18).

... újra kell szabnunk a munka, a jólét és a család közötti viszonyt. A nők foglalkoztatása egyfelől fokozza a családok jólétét, és egyúttal támogatja a jövőbeli állami kiadások finanszírozhatóságát. Másfelől új szociális kockázatokat is teremt, például instabilabbá teszi a családokat, és új, „atipikus”, gyakran sérülékeny háztartástípusokat hoz létre. Ha nem sikerül megoldani ezt az „összeférhetetlenségi” problémát, akkor az európai társadalmakban *hosszú időre állandósulni fog az alacsony születésszám*, ami éles ellentétben áll az európai állampolgárok ismert vágyaival a magasabb gyermekszámot illetően (Esping-Andersen 2006 [2002]: 21).

Ez utóbbi állítás is vitatható, hiszen Európában nagyon különböző változatokat találunk a nők foglalkoztatottsága és az adott államban jellemző születésszám között. Az észak-európai államokban például a nők nagyarányú foglalkoztatottsága viszonylag kedvező születésszámmal párosul (Monostori 2011).

Mindezek alapján összegző kritikai értékelésként azt lehet mondani, hogy *a rendszer radikalizálódását úgy is felfoghatjuk, mint egyfajta küzdelmet önmaga túlélése érdekében.*

Megfontolandó továbblépési irányok

A szerző kutatásának a célját akár programadónak is tekinthetjük, hiszen szinte erre szólít fel kötete zárszavának utolsó mondata. A disszertációt gondolati kincseshányának tekinthetjük, és erre alapozva elsősorban a szerzőnek, de bárkinek, akit a kérdéskör érdekel, megfontolásra érdemesnek ajánljuk a következőket:

1. *A társadalomképek fejlődéstörténetének összehasonlító elemzése.* Miután a disszertáció remek kutatástörténeti alapot biztosít, ezért kínálja a lehetőséget ahhoz, hogy:

a) nyomon kövessük részben a különböző értékrendszerek mentén megfogalmazódó tagolódási képek fejlődését, továbbá ezek viszonyát az adott kép kialakításánál alkalmazott elméleti-módszertani és empirikus apparátus konzisztenciájával. Ez utóbbi nem más, mint az egyes elméleti megközelítések „minőségi auditálása”.

b) Részben a különböző megközelítésekben megjelenő értékeket (részelméleteket) csokorba szedve, próbáljunk meg egy kompaktabb tagolódási képet felvázolni, amelyet alapvetően a többféle rendezőelv tiszteletben tartása és figyelembevétele mellett lehet elvégezni. Ez azt is jelenti, hogy az egymás mellett levő különböző tagolódási képekre nem úgy tekintünk, hogy

az egyik jó, a másik kevésbé, hanem aszerint, hogy a vállalt fragmentumban relevánsnak tekinthető-e. Továbbá tudomásul vesszük, hogy a valóság ugyanazon dimenzióit más-más módon lehet láttatni és értelmezni, valamint azt, hogy a társadalom sok dimenzióban való tagolódását nem lehet egyetlen elméleti modellben bemutatni, következésképpen az egyes modellek magyarázóképeiségeitől nem várhatunk el többet, mint amit nyújtani tudnak.

Egy-egy megfigyelő, a társadalomformáló mechanizmusok egy vagy több szeletét figyelembe véve, óhatatlanul részmodelleket állít elő, ami helyes és szükségszerű. Gond csak akkor keletkezik, amikor e modell magyarázóerejét (akár a szerző, akár mások) „észrevétlenül” kiterjesztik olyan területekre is, ahol az nem, vagy csak erős korlátok mellett érvényes.

2. A kutatástörténeti dokumentum alapján azt is célszerű lehet megvizsgálni, hogy a szerző az általa vizsgált megfigyelők tapasztalataiból *mennyit és milyen mértékben vett figyelembe*. Kutatási célját alapul véve „a hozott anyagokból kihozta-e”, ami bennük volt?

Hivatkozott irodalom

- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl osztályon és renden? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Éber Márk Áron (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához*. (Doktori értekezés.) Budapest: ELTE TÁTK. Interneten: http://tat.klte.hu/file/dissz_2013_EberMarkAron.pdf.
- Esping-Andersen, Gösta (2006 [2002]): Ismét a Jó Társadalom felé. *Esély* 17(6): 3–27. Interneten: http://www.esely.org/kiadvanyok/2006_6/ESPING.pdf.
- Harcza István (2007): „Osztályokon innen, avagy túl”. Társadalmi metszetek. *Szociológiai Szemle* 27(3–4): 41–59. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/070304harcza.pdf>.
- Andorka Rudolf, Matti Alestalo és Harcza István (1987): *Agricultural Population and Structural Change. A Comparison of Finland and Hungary. Research Report No. 34*. Helsinki: Research Group for Comparative Sociology University of Helsinki.
- Adamczuk, Lucjan, Andorka Rudolf, Harcza István és Iris Niemi (1986): Modernization and Time Budget in Finland, Hungary and Poland. In Memoriam Alexander Szalai. In *Collection of Sociological Studies*. Cseh-Szombathy László (szerk.). Budapest: Datorg, 223–256.